

Öğretmen-Öğrenci İlişkisi Açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi

Course of Religious Culture and Moral Knowledge in Secondary Education
in Terms of Teacher-Student Relationship

NURULLAH AYDENİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Bilecik/Türkiye
Dr. Lecturer, Bilecik Şeyh Edebali University Faculty of Islamic Sciences, Department of Religious Education Bilecik/Turkey

naydenizsakarya@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0297-4717>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma / Research

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Mart/March 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Mayıs / May 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Mayıs / May 2020

Yayın Sezonu / Publication Season: Mayıs / May

Atıf / Citation: Aydeniz, Nurullah. "Öğretmen-Öğrenci İlişkisi Açısından Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi". *edid: edebali islamiyat dergisi/ edebali journal of islamic studies* 4/1 (Mayıs/May 2020): 209-237.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article was scanned by iThenticate. Plagiarism was not detected.

Web: <http://dergipark.gov.tr/edid> | [mailto: iifdergi@bilecik.edu.tr](mailto:iifdergi@bilecik.edu.tr)

Copyright © Published by Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Bilecik, 11230 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All rights reserved.

Özet

Öğrenme ortamlarının önemli boyutlarından birini öğretmen-öğrenci ilişkisi oluşturmaktadır. Öyle ki öğretmen-öğrenci ilişkisinin niteliğine bağlı olarak öğrencilerin derse ilgisi, motivasyonu ve katılımı artmakta ya da azalmaktadır. Bu açıdan bakıldığında öğretmen-öğrenci ilişkisinin eğitim için bir anahtar özelliği taşıdığı söylenebilir. Söz konusu ilişkinin en yoğun yaşandığı eğitim öğretim ortamı ise sınıflardır. Bu nedenle alan araştırmalarıyla sınıf ortamında kurulan öğretmen-öğrenci ilişkisinin tespit edilerek ortaya çıkarılması, eğitimde hedeflenen amaçlara ulaşmak için gereklidir. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde, sınıf ortamındaki öğretmen-öğrenci ilişkisini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışma, nitel bir durum çalışması olarak planlanmış, gözlem ve görüşme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma ile Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde öğretmen öğrenci ilişkisinin öğrencilerin başarı düzeyine ve öğretmenlerin; sınıf yönetimi anlayışlarına, iletişim becerilerine, öğrencilerle ilgili kanaatlerine, öğrencilere yaklaşımlarına, öğretim yöntemlerine, kişilik özelliklerine, öğretmenlik tecrübeleri ile cinsiyet ve yaş dağılımlarına göre değiştiği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Öğretmen-Öğrenci İlişkisi, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi

Abstract

One of the important dimensions of learning environments is teacher-student relationship. In fact the interest, motivation and participation of the students in the courses increase or decrease according to the quality of teacher-student relationship. From this point of view, it can be argued that teacher-student relationship has a key feature for education. The educational environment where this relationship is most intense is classrooms. Therefore, it is necessary to determine and reveal this relationship in the classroom environment through field researches, in order to achieve the targeted goals in education. This study, aiming to determine the teacher-student relationship in the classroom environment in Religious Culture and Moral Knowledge Courses in Secondary Education, is planned as a qualitative case study and is carried out using observation and interview techniques. It concludes that the teacher-student relationship in Religious Culture and Moral Knowledge Courses in Secondary Education varies by the success level of the students and the teachers' classroom management approaches, communication skills, opinions of students, approaches to students, teaching methods, personality characteristics, teaching experience as well as gender and age distribution.

Keywords: Education, Religious Education, Teacher-Student Relationship, Religious Culture and Moral Knowledge Courses in Secondary Education

GİRİŞ

Eğitim öğretimde ne öğretileceği ve nasıl öğretileceği kadar öğretmen öğrenci ilişkisinin hangi ilkelere göre şekilleneceği de resmi program vasıtasıyla belirlenmektedir. Bu süreç daha çok önerilen yaklaşım, yöntem ve tekniğe göre şekillenmektedir. Yeni programlar yapılandırmacılık, öğrenci merkezlik ve çoklu zekâ kuramına göre hazırlanmaktadır. Bu yaklaşım, öğrenciyi merkeze alırken öğretmene de öğrenmeye rehberlik etmeyi ve eğitim öğretim ortamını düzenleyerek yönetmeyi bir sorumluluk olarak yüklemektedir. Fakat eğitim öğretim ortamlarında her şey resmi programda belirtildiği gibi mi gerçekleşmektedir? Resmi programın öğretmen öğrenci ilişkisine dair belirlemiş olduğu ilkeler eğitim öğretim ortamlarına olduğu gibi yansımakta mıdır? Öğretmen faktörünün sınıf ortamına ve öğrencilerle kurulan ilişkilere etkisi nedir? Bu sorulara alan araştırmalarıyla cevap aramak gerekir. Zira

eğitim öğretim ortamında kurulan ilişkiler öğretmen ve öğrenci özelliklerine göre farklılaşabilmektedir. Fakat asıl üzerinde durulması gereken öğretmendir. Çünkü öğretmen eğiten, öğrenci ise eğitilendir. Yani öğretmen, sorumlu kişidir. Yapılan birçok çalışma da, öğretmenin kişilik özellikleriyle, öğrencilere yaklaşımıyla ve sınıf yönetimi anlayışıyla eğitim öğretimi ve öğrencilerle kurduğu iletişimi etkilediğini göstermektedir.

Öğretmenin eğitimdeki etkisini gözlemleyebileceğimiz hususlardan biri kişiliğidir. Genelde başarılı ve sevilen öğretmenler sabırlı, sevecen, hoşgörülü, kendine güvenen, tutarlı, adil, dürüst, objektif; insanı, doğayı ve yaşamı seven bireylerdir.¹ Eğitimde verimliliği artıran bu kişisel özelliklerine ilave olarak sahip oldukları düşünce, değer, tutum ve alışkanlıkları ile de öğrenciler üzerinde etkili olabilmektedirler.² Bu yüzden olsa gerek zekâ, eğitim ve konuya hâkimiyet bakımından eşit seviyede olan iki öğretmenin öğrencileri güdülemede ve öğrenmelerini sağlamada elde ettikleri sonuç birbirinden farklı olabilmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda da kişilikle bağlantılı olarak öğretmen özelliklerinin neler olabileceği ele alınmıştır. Bunları üç başlık altında toplamak mümkündür:

1. Uzak, ben merkezli ve sınırlayıcı öğretmene karşılık, sıcak, anlayışlı ve arkadaşça olan öğretmen.
2. Plansız, baştan savmacı ve pasaklı öğretmene karşılık, sorumlu, iş canlısı, sistematik öğretmen.
3. Alışılmış, vurdumduymaz öğretmene karşılık, uyarıcı, yaratıcı ve hevesli öğretmen.³

Kişilik özellikleri, eğitim öğretim ortamında kontrol edilmesi neredeyse imkânsız bir değişken olarak öğretmen faktörünü öne çıkarmaktadır. Sears, yaptığı çalışmada öğretmenin öğrencilere yönelik olumlu tutumlarıyla öğrencinin yaratıcılığı arasında ilişki kurmuştur. Buna göre; sıcak, hoşgörülü, öğrencilerle ilgilenen ve espri yeteneği olan öğretmenler, bu özellikleri taşımayanlara göre öğrencilerin öğrenmeleri ve tutumları üzerinde daha etkilidir.⁴ Benzer şekilde kişilik bakımından zayıf öğretmen, öğrencileri okuldan ve öğrenmeden soğutabilmektedir. Diğer taraftan öğretmenin stres-

¹ Mustafa Çelikten, Mustafa Şanal ve Yeliz Yeni, "Öğretmenlik Mesleği ve Özellikleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19/2 (2005): 217; Ümit Deniz ve Oğuz Serdar Kesicioğlu, "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Kişilik Özelliklerinin Bazı Değişkenlerle İlişkinin İncelenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/2 (2012): 2.

² Bülent Gündüz, "Öğretmenlerde Akılcı Olmayan İnançların Kişisel ve Mesleki Değişkenlere Göre İncelenmesi", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7/11 (2006): 76.

³ Hayrettin Akyıldız, "Öğretmen Özelliklerinin Öğretim Sürecine Etkisi" *Yaşadıkça Eğitim*, 6 (1989): 50.

⁴ Akyıldız, "Öğretmen Özelliklerinin Öğretim Sürecine Etkisi", 50.

li ve kaygılı oluşu da eğitim-öğretim için olumsuz bir faktördür. Zira stres ve kaygı, öğretmenin dikkatini, öğrencilere karşı toleransını ve onların gelişimlerini destekleme düzeyini düşürürken öğrencilerin de strese ve kaygıya kapılma olasılığını artırmaktadır.⁵

Sınıf, öğrencilerle öğretmenin buluştuğu yer olarak öğrenci, öğretmen, program ve diğer unsurları içinde barındırır. Bu yüzden eğitimin başarısı ve kalitesi büyük ölçüde sınıf yönetiminin başarısına bağlıdır.⁶ Olumlu bir sınıf iklimi oluşturmada öğretmen anahtar role sahiptir. Çünkü sınıf yönetiminin temel belirleyicilerinden biri, öğretmenin sahip olduğu insani ve mesleki niteliklerdir. Öğretmen, öğrencilere olan yaklaşımıyla, disiplin anlayışıyla, öğrenci ile kurduğu iletişim tarzıyla eğitim-öğretimin kalitesini ve verimliliğini belirler. Zira sınıf yönetimi, aynı zamanda öğrenme ve iletişim becerilerinin gelişimi ile de ilgilidir.⁷ Sınıf yönetiminde öğretmenin tercih ettiği yaklaşım, öğrencinin içinde bulunduğu toplumun değerlerine uygun bireyselleşmesini ve toplumsallaşmasını etkiler. Literatürde sınıf yönetimi yaklaşımlarının özetle iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Bunlar, geleneksel ve çağdaş sınıf yönetimi yaklaşımlarıdır.⁸ Kullanılan yaklaşıma göre değil de öğretmene göre bir ayırım yapan Dreikurs'a göre ise üç tip öğretmen vardır. Bunlar; otoriter öğretmen, aşırı hoşgörülü öğretmen ve demokratik öğretmendir.⁹ Öğrenciyi merkeze alan günümüz resmi programlarında beklenenden farklı sonuçlara sebep olabilecek yaklaşım geleneksel yaklaşımdır. Öğretmen merkezli olan geleneksel sınıf yönetimi yaklaşımında öğretmen etkin, öğrenci edilgen bir konumdadır. Sınıf içi kurallar oldukça katı ve tek yönlüdür. Bu kuralların belirlenmesinde öğrenci katılımına yer verilmediği gibi tartışılmasına da müsaade edilmez.¹⁰ Öte yandan öğretmenin sınıfı sıkı bir şekilde kontrol etmek istemesi öğrencilerin düşmanca tavır sergilemesine de sebep olur.¹¹ Bu yaklaşımın eğitim açısından sonuçları genelde istendik değildir. Bir kere bu yaklaşım ve öğretmen tipi demokratik yaşamın gerekleri ile bağdaşmadığı gibi demokratik yaşamda zorlanan insanın sorunlarının kaynağını da oluşturmaktadır. Yine bu yaklaşımla sınıf ortamında yapay bir "evet efendimcilik" oluşur. En kötüsü de yabancılaşmaya sebep olmasıdır. Yaban-

⁵ Deniz ve Kesicioğlu, *Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Kişilik Özelliklerinin Bazı Değişkenlerle İlişkisinin İncelenmesi*, 2.

⁶ Temel Çalık, "Sınıf Yönetimi ve Özellikleri", *Sınıf Yönetimi*, ed. Leyla Küçükahmet, 6. Baskı (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 3-4.

⁷ Mehmet Şişman, "Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri", *Sınıf Yönetimi*, ed. Mehmet Şişman ve Selahattin Turan, 12. Baskı (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 5.

⁸ Ayhan Aydın, *Sınıf Yönetimi*, 16. Baskı (Ankara: Pegem Akademi yayınları, 2013), 5.

⁹ Şişman, "Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri", 22-23.

¹⁰ Aydın, *Sınıf Yönetimi*, 5.

¹¹ Şişman, "Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri", 23.

cılaşma ile öğrenci kendine, eğitime, diğer insanlara ve yaşama duyarsızlaşır.¹² Ayrıca bu yaklaşım ve öğretmen tipi öğrencilerde içsel değil dışsal motivasyona neden olur ve sorunlu öğrenci davranışlarının devam etmesine yol açar.¹³

Eğitimde istenmeyen sonuçlara neden olan bir başka unsur aşırı hoşgörülü öğretmendir. Bu öğretmen tipi sınıfı kontrol etmede zorlanır. Öğrencinin ihtiyaç duyacağı öğretmen liderliğini karşılayamaz. Oluşturduğu sınıf atmosferi günlük yaşamın gerçekliğini yansıtmaz. Bu durum, öğrencinin gerçek yaşamda gerekli olan toplumsal kuralları öğrenmesini, öz disiplin kazanmasını engeller ve her istediğini elde edebileceği yanılgısına kapı açarak toplumsal yaşamda çelişkiye düşmesine neden olur.¹⁴

Öğretmen, sadece bilgi aktaran ve sorulara cevap veren kişi değildir. O aynı zamanda öğrencinin öğrenmesini ve kişisel gelişimini kolaylaştıran bir rehberdir.¹⁵ Bu nedenle öğrencilerin hangi açılardan motivasyona ihtiyaç duyacakları ve nasıl motive edilecekleri hususu öğretmenin sorumluluğu kapsamında ele alınmalıdır. Zira öğretmen, değişik etkinlikler yapma olanağı sunarak öğrencilerin motivasyonlarını artırabilir. Ancak bunun için öğretmen, öğrenci becerilerini göz önünde bulundurmalı, gerekli araç, gereç ve materyali kullanmalı, öğrenci ile ilgili beklentilerini uygun şekilde ifade edebilmelidir. Bütün bunlar, öğretmeni ilgilendiren ve eğitimde istenilen sonuçlara ulaşılabilirliği belirleyen hususlardır.¹⁶

Eğitim öğretim politikalarının belirlenmesinde ve resmi programın hazırlanmasında öğretmen önemli bir aktör olarak görülmemiş ve konumlandırılmamış olabilir. Ancak eğitim ve öğretim planlanan ve programlarda belirlenenlerden ziyade eğitim-öğretim ortamlarında yaşananlardır. Bu nedenle hemen her eğitimci, eğitimde öğretmenin baş aktör olduğunu kabul etmekte, eğitime yapılacak tüm yatırımların ve sunulacak tüm imkânların başarıya ulaşmasının öğretime bağlı olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷ Öğretmenin eğitimdeki bu belirleyici rolünden dolayı herhangi bir okulun kalitesi sahip olduğu öğretmenin kalitesiyle ölçülmekte ve bir eğitim sisteminin üreteceği

¹² Aydın, *Sınıf Yönetimi*, 5.

¹³ Şişman, "Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri", 23.

¹⁴ Şişman, "Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri", 23.

¹⁵ Hüseyin Öncü, "Motivasyon (Güdüleme)", *Sınıf Yönetimi*, ed. Leyla Küçükahmet, 6. Baskı (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 171.

¹⁶ Cemil Yücel ve Hakan Gülveren, "Motivasyon", *Sınıf Yönetimi*, ed. Mehmet Şişman ve Selahattin Turan, 12. Baskı (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 126-127.

¹⁷ Galip Karagözoğlu, "Yükseköğretime Geçişte Öğretmenlik Mesleğine Yönelme", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1987): 34.

hizmetin, personelinin niteliğinin üzerine çıkamayacağı iddia edilmektedir.¹⁸ Bu nedenle gerçek ortamlarda öğretmenlerin öğrencilerle ilgili kanaatlerini ve sınıf iklimini nasıl oluşturdukları; hangi sınıf yönetimi yaklaşımını hangi nedenlerle tercih ettikleri; tutum, davranış ve tercihleriyle öğrencileri nasıl etkiledikleri araştırılmalıdır.

Bu araştırmanın amacı, ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde sınıf ortamındaki öğretmen-öğrenci ilişkilerini tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

1-Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde sınıf ortamındaki öğretmen öğrenci ilişkisi başarı seviyesine göre farklılık göstermekte midir?

2-Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde sınıf ortamındaki öğretmen öğrenci ilişkisini öğrenci ve öğretmenler nasıl değerlendirmektedir?

YÖNTEM

Planlanan araştırma, bir durum çalışması şeklinde örgütlenmiş ve birden fazla okulu kapsadığı için bütüncül çoklu durum deseninden yararlanılmıştır. Zira durum çalışmaları, ne, nasıl ve niçin sorularını temel aldığından, araştırmacının kontrol edemediği bir olgu ya da olayı derinliğine incelenmesine imkân tanımaktadır.¹⁹ Çalışma, yorumlayıcı bir yaklaşımla “nedir?” sorusuna cevap aramıştır.

ÇALIŞMA GRUBU VE VERİ TOPLAMA ARAÇLARI

Araştırma, Sakarya'nın görece muhafazakâr bir ilçesinde bulunan Fen Lisesi, Öğretmen Lisesi, Anadolu Lisesi, Kız Meslek Lisesi ve Teknik Lise olmak üzere beş ayrı ortaöğretim kurumuyla gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırmalar ele alınan konuyu derinlemesine ve detaylı incelemeyi amaç ettiği için araştırmacının evreni mümkün olduğunca dar kapsamlı tutulmuştur. Bu nedenle beş ortaöğretim okulu ile sınırlanan çalışma ilgili okullarda 11. sınıflardan seçilen birer şubeyle gerçekleştirilmiştir. Okulların ve ilgili sınıfların seçiminde başarı düzeyi kriter kabul edilmiştir. Buna göre; başarı seviyesi yüksek okulda en başarılı 11. sınıf şubeleri, başarı düzeyi orta olan okullarda orta düzeyde başarılı 11. sınıf şubeleri, başarı düzeyi düşük okullarda da en başarısız 11. sınıf şubeleri seçilmiştir.

¹⁸ Cahit Kavcar; “Yüksek Öğretmen Okullarının Öğretmen Yetiştirmedeki Yeri”, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Mesleki Eğitim Fakültesi Öğretmen Yetiştiren Kurumların Dünü Bugünü Geleceği Sempozyumu (Ankara: Haziran 1987), 39.

¹⁹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2013): 313.

Araştırma, gözlem ve görüşmelerden elde edilen verilere dayanmaktadır. Öncelikle söz konusu okullarda sınıf içi ortamda öğretmen öğrenci ilişkilerini tespit etmek amacıyla Kasım 2015'ten Nisan 2016'ya kadar süren katılımlı gözlemler yapılmıştır. Bu süreçte araştırmacı, sınıfın arka sıralarında oturmuş ve sınıfta olup bitenlere herhangi bir etkide bulunmadan öğretmen öğrenci ilişkisine dair her şeyi not almaya çalışmıştır. Ayrıca her gözlemin ardından aldığı notları günü gününe bilgisayarda Word programına aktararak ve içerik analizi yaparak konuyla ilgili verileri belirlenmeye çalışmıştır.

Gözlemlerin doyum noktasına ulaşmasının ardından araştırmacı, literatür taraması ve gözlemlerden elde ettiği verilerle öğretmen ve öğrencilere yönelik olarak hazırlanmış olduğu iki ayrı yarı yapılandırılmış görüşme formunu kullanarak öğretmen ve öğrencilerle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Görüşmelere gözlem yapılan her sınıftan onar öğrenci ve ders öğretmeni katılmıştır. Görüşülen öğrenciler, kendi okulları bağlamında 1 ile 10 arasında değişen rakamlarla "Öğrenci-1" ve "Öğrenci-7" gibi kodlanmıştır. Aynı mantıkla öğretmenler de numaralandırılmıştır.

Görüşülen öğretmenlerden Öğretmen-1 (Teknik Lise) 1956 doğumlu bir erkektir ve 1983'ten beri görev yapmaktadır. Öğretmen-2 (Kız Meslek Lisesi) 1992 doğumlu bir bayandır ve iki yıllık öğretmenlik deneyimine sahiptir. 1972 doğumlu bir erkek olan Öğretmen.3 (Anadolu Lisesi) ise 1996'dan beri öğretmenlik yapmaktadır. 1999'dan beri öğretmenlik yapan Öğretmen-4 (Öğretmen Lisesi) 1971 doğumlu bir erkek iken 1985'ten beri görev yapan Öğretmen-5 (Fen Lisesi) ise 1960 doğumlu bir erkektir.

Ses kayıt cihazı kullanılarak elli öğrenci ve beş öğretmen ile gerçekleştirilen görüşmeler daha sonra yazılı ortama aktarılmıştır.

VERİLERİN ÇÖZÜMLENMESİ

Amaç, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir şekilde okuyucuya sunmak olduğundan, toplanan veriler içerik analizi ve betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir. Elde edilen veriler neticesinde de, araştırmacının çalışmaya dâhil edilen okullar bazında başlıklandırılarak raporlaştırılması kararlaştırılmıştır.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde, sınıf ortamında öğretmen öğrenci ilişkisini tespit etmeyi amaçlayan çalışma, devlete ait beş ortaöğretim kurumundan başarı seviyesi kriter kabul edilerek seçilmiş beş ayrı 11. sınıf şubesiyle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle araştırmada, sosyo-

ekonomik, kültürel, eğitimsel ve cinsiyete dayalı farklılıklar dikkate alınmamıştır.

BULGULAR

1. Teknik Lise

Eğitim-öğretim bir iletişim sürecidir. Genelde milli eğitimin, özelde DKAB dersinin amaçlarına ulaşabilmek için her şeyden önce öğretmen ve öğrenci arasında etkili bir iletişimin kurulması gerekir. Bunda da en önemli sorumluluk öğretmene düşmektedir. Zira öğrenci, her zaman eğitim-öğretim etkinliklerine gönüllü katılamayabilir. Yapılan gözlemler, başarı seviyesi oldukça düşük Teknik Lisede ilgili sınıfta bu ilkelerin hiçbir şekilde hesaba katılmadığını ortaya koymuştur. Her şeyden önce öğrencilerin hali, hayatı boş verdiklerini düşündürmekteydi. Öğrencilerin öğretmenle iletişimi çok sınırlıydı. Genel bir kayıtsızlık hali içerisindeki öğrencileri kimin sınıfa girdiği ya da ne anlattığı pek ilgilendirmemiştir. Düzgün iletişim kurma becerisinden bile yoksun olan öğrencilerin öğretmen henüz içeri girerken başlayan dalga geçmeye yönelik sözleri, hoş geldiniz derken bile başka şeyler ima etmeleri hemen her ders yaşanan bir vakıa olmuştur. İşlenen konu ile alakalı veya alakasız olsun bir kez bile soru sormamaları öğretmene karşı tüm alıcılarını kapattıklarını göstermekteydi. Sınıf ortamının iyice dağıldığı, öğretmenin sesinin öğrenci sesleri arasında kaybolduğu ya da öğrencilerin birbirlerinin enselerine vurup da el kol hareketlerinin sonunun gelmediği anlarda öğretmen *“oğluuum, delikanlı, gençler, çocuklar, h... herif, serseri, kes sesini,”* gibi ifadeler kullanarak öğrencileri susturma yoluna gitmiştir. Hemen her hafta çıkan gürültüye bağlı olarak öğretmenin sarf ettiği sert ve hakaret içeren sözler rutin bir olay gibi tekrar etmiştir. Ancak öğrencilere yaklaşımıyla ilgili olarak öğretmenin yaptığı açıklamalar, gözlemlerle elde edilen izlenimden belirli noktalarda farklılık göstermektedir:

Öğrencilere tamamen disiplinden dolayı düşmanca tavır (takınmak), notla ve (sınıfta) kalmayla tehdit ederek çocuğu sindirmek, tamamen alakayı kesmek gibi şeyler beni bozar. Ben böyle bir yola şimdiye kadar girmedim. Ama öğrenciye eğitim modelim tatlı sert dediğimiz gibi olur. 3 gün 5 gün sonra mutlaka onun gönlünün alınmasını isterim. Öyle bir yanlış yapmaması gerektiği bilincine ulaşmasını beklerim. (Öğretmen-1).

Öğretmenin, Öğrencilere tamamen disiplinden dolayı düşmanca tavır (takınmak), notla ve (sınıfta) kalmayla tehdit ederek çocuğu sindirmek, tamamen alakayı kesmek gibi şeyler beni bozar, açıklaması gözlemlerle bağdaşmamaktadır. Aksine notla ve disipline vermekle tehdit sık başvurulan bir

yöntem olmuştur. Örneğin ilk dönemin son haftasında; “Bakın son güne kadar notları değiştirme ihtimali var. Ona göre. Normalde geçmiş olsanız bile gider notu değiştiririm” diyerek öğrenciler üzerinde kontrol sağlamaya çalışmıştır (Yedinci Gözlem 15.01.2016). Diğer taraftan öğretmenin, gözlemler esnasında araştırmacıya; “Hocam bunlara böyle yapmazsan kontrol edemezsin. Hepten civıtlılar. Uğraşamazsınız bunlarla. Biz burada resmen gardiyanlık yapıyoruz” gibi açıklamalarda bulunması başarı seviyesi düşük öğrencilere karşı taşıdığı kanaati ifade etmekteydi.

Sınıf ortamında öğretmen ve öğrenciler arasında gözlemlenen daha çok gerginlik olmuştur. Birbirleriyle pek alakaları yokmuş gibi gözükse de, zaman zaman öğretmene karşı kullanılan; “*helal sana, kim tutar seni, bravo hocam*” gibi sözler ilişkilerin iyi olmadığını, saygı ve nezaket kurallarının hiç sayıldığı somut örnekleriydi. Ancak öğretmen öğrenci ilişkisini tespit etmeye yönelik soruya öğrencilerin verdiği cevaplar, gözlemlerle birebir örtüşmüştür. Hatta Öğrenci-1’in ifadeleri, öğretmen öğrenci ilişkisindeki istenilmeyen durumun iki yıl öncesine dayandığını ortaya koymuştur:

Kızdığında döver. Boşuna boksör demiyoruz. Dokuzuncu sınıfta birisini dövdü. Ondan beri böyle bir çekince var (Öğrenci-1).

(İlişkilerimiz) iyi değil. Rahat gidip soru sormak yok. Dışarıda görsek, selam versek, almaz. Bir de din hocası olarak bizim için kötü. Ben selam veriyorsam selamı almak lazım. Etkiliyor insanı (Öğrenci-2).

Kimi zaman iyi, kimi zaman kötü(dür). Hani bir dengesizlik var. Biraz da yaş var. O yüzden anlaşmazlık oluyor. Çok iyi değil. Kişisel hiçbir muhabbetim olmadı. Dersten derse görüyoruz bir birimizi (Öğrenci-3).

Genel olarak bakarsak iyi değil. Okulda l...k diyorlar ona. Soru soruyorum (ama) onunla ilgili cevap alamıyoruz. Başka konuyla ilgili cevaplar veriyor. Yani A’yı soruyorsun cevap B’den geliyor. Bir de bağırması var. Ama o biraz normal bir şey. Yaramaz bizim sınıf (Öğrenci-4).

Arada bir kızgın oluyor, sınıfa öyle geliyor. Böyle sert davranıyor. Ertesi gün veya bir dahaki hafta hoca sınıfa geliyor, işte çok neşeli oluyor. (Öğrenci-5).

Kötü. Bir anda sinirleniyor, hemen parlıyor. Şaka yapsan bile hemen kızıyor. ...bugüne kadar öyle gidip hiçbir şey sormadım (Öğrenci-6).

Kimisi ile fazla haşır neşir. Kimisi ile pek değil (Öğrenci-7).

Başkasıyla konuşurken bir şey yok. Ama bizle konuşurken biraz değişiyor sanki. Bizim için kötü (Öğrenci-10).

Görüşülen öğrencilerden sadece ikisi öğretmenle ilişkileri normal ve iyi olarak nitelendirebilmiştir:

Normal yani (Öğrenci-8).

İyi. Muhabbet ediyoruz bazen (Öğrenci-9).

Öğrencilerin ifadeleri gözlemlerle uyusmaktadır. Zaman zaman kızma, sert ve hakaret içeren sözler sarf etme, notla ve disipline vermekle yaygın olarak müşahade edilmiştir. Ancak sınıf ortamında öğrencilerin verdiği görüntü de eğitim öğretimle bağdaşır türden değildi. Boş vermişlik, gürültü, saygısızlık öğrencilerin oluşturduğu manzarayı özetlemekteydi. DKAB dersindeki bu genel manzara, biraz da öğretmenin yaklaşımıyla, öğretmenlik becerisiyle, öğrencilere örnek olma ve rehberlik etme sorumluluğuyla alakalıdır. Bu nedenle öğretmenin başarılı olduğunu söylemek güçtür.

Öğretmenin öğrencileri motive etme girişimleri hiç olmamış değildir. Fakat bunlar tabiri caizse gaz vermeye yönelik sözlerden ibarettir. Öğrencilere neyi, nasıl yapacaklarına dair bir yol gösterme söz konusu olmamıştır. Bu bağlamda en çok; *“Bakın çocuklar! Peygamberimiz o zor şartlarda nasıl yaşadı ve başarılı olduysa, siz de öyle başarılı olabilirsiniz. Tarihimizde nice kahramanlar hep zor şartlarda yaşamış ve başarılı olmuştur. Siz de biraz gayret etseniz çok şeyi halledeceksiniz”* şeklindeki ifadeleri kullanmıştır. Ayrıca öğretmenin vermiş olduğu iki örnek vardı ki, bunlar sürekli hatırlatılmıştır. Her iki örnek de başarısız öğrencileriyle alakalıydı. Bu öğrencilerden biri öğretmenin teşvik ve cesaretlendirmeleriyle mühendis olurken, diğeri imam olarak görev almıştı. Ancak bir ders sonrası koridorda birlikte yürüdüğü araştırmacıya; *“Hocam, bilerek bunlara böyle şeyler anlatıyorum. Kendilerine güvensinler, inansınlar ki okusunlar. Çocuklarda özgüven yok”* şeklinde açıklama yapması, bu örneklerin yaşanmış olaylar değil öğrencileri motive etmeye yönelik üretilmiş argümanlar olduğunu ortaya koymaktaydı. Öğrencilerin hali de sadece motivasyon sağlamaya yönelik bu örneklerle aldırış etmediklerini göstermekteydi.

Teknik Lisedeki öğretmen-öğrenci ilişkilerinde göze çarpan hususlardan biri de sınıfta sükûnetin sağlanması için yapılan bir nevi pazarlıktır. Sınıf ortamının iyice dağıldığı durumlarda öğretmen; *“önemli olan iyi bir insan, iyi bir vatandaş olmaktır. Vatana, millete, anneye, babaya faydalı olmaktır. Eğer yaramazlık etmez, saygılı olursanız ben de sizi sınıfta bırakmam”* diyerek onları susturmaya çalışmıştır ki, bu durum öğrenciler üzerinde kısmen etkili olmuştur.

2. Kız Meslek Lisesi

Öğretmen, kişiliğiyle, eğitim anlayışıyla, sınıf yönetimi yaklaşımıyla ve öğrenci algısıyla eğitim öğretim ortamlarının atmosferini etkileyen en önem-

li aktördür. Bu yönüyle bakıldığında öğretmen, sadece işlenecek konuları öğrenciye aktaran kişi değildir. Her şeyden önce o, öğrenciyle etkili iletişim kurarak kendini ve dersi sevdirek öğrenciyi motive eden biri olmalıdır. Zaten yenilenen DKAB dersi programının öğretmene yüklediği sorumluk öğrencinin öğrenmesine rehberlik etmektir. Orta düzeyde bir başarıya sahip Kız Meslek Lisesinin araştırmaya katılan sınıfında yapılan gözlemler öğretmen öğrenci ilişkisinin sıcak ve samimi olduğunu ortaya koymuştur. Öğretmenin öğrenciyle arasına herhangi bir mesafe koymadığı sınıf ortamında ciddi bir gerilim ve çatışma yaşanmamıştır. Hemen her hafta sınıfa giren öğretmene karşı bazı öğrencilerin gayet samimi bir şekilde “Hoş geldiniz hocam” dediği görülmüştür. Buna karşılık öğretmen de “Hoş bulduk kızlar” diyerek karşılık vermiştir. Öğretmenin arkadaşça yaklaşımını öğrencilerin tepkilerinden de okumak mümkündür. Öğretmenin sınıfa girdiği esnada öğrencilerde ani bir hareketlenme ya da toparlanma söz konusu olmamıştır. Öğrencilerden ayağa kalkmalarını beklemeyen öğretmen, bazen içeri girince, bazen de yoklamayı aldıktan sonra “Nasılsınız kızlar?” sorusuyla öğrencilerin halini sormayı da ihmal etmemiştir. Ayrıca öğrencilere hep “kızlar” ve “arkadaşlar” şeklinde hitap etmiştir.

Sınıf ortamının paydaşları arasındaki ilişkileri belirlemeye yönelik sorulan sorulara öğretmenin verdiği cevap, kurallı olmaktan hoşlanmadığını ve önemseydiği yegâne değerın saygı olduğunu ortaya koymaktadır:

Ben çok fazla kuralcı bir insan değilim. Benim dersimde öğrenciler her zaman söz alabilirler, konuşabilirler. Bunlar her zaman olabilir, ama onlarda en çok dikkat ettiğim şey saygıdır. Saygı çerçevesinde, dikkatli bir şekilde konuşmaları ve kendilerini ifade etmeleridir. Belli bir çizgi var. Bu noktaların dışına çıkmadıkları sürece istedikleri şekilde hareket edebilirler (Öğretmen-2).

Öğretmenin sınıf yönetimi anlayışını açıklığa kavuşturan bu ifadelerin gözlemlerle uyduğu söylenebilir. Özellikle, “Benim dersimde öğrenciler her zaman söz alabilirler, konuşabilirler. Bunlar her zaman olabilir, ama onlarda en çok dikkat ettiğim şey saygıdır” açıklaması sürekli söz alan, soru soran ya da sorulan soruya cevap vermeye çalışan öğrencilerin tavrı ile de örtüşmektedir. Dolayısıyla ikili ilişkilerde demokratik bir yaklaşımın benimsendiğini ifade etmek yanlış olmaz. Öğretmen, öğrencilerle olan ilişkisini daha çok abla kardeş ilişkisi olarak tanımlamıştır:

Öğrencilerle iyi bir iletişim içinde olduğumu düşünüyorum. Onlarla abla kardeş muhabbetim var. Arada bir çizgi de var. Ben sizin ablanız gibiyim, her şeyinizi paylaşabilirsiniz, ama ben sizin öğretmeninizim. O şekilde iletişime

geçiyorum. Bundan dolayı çok rahat gelip sorabilirler, konuşabilirler. Bir sınır koymamaya çalışıyorum (Öğretmen-2).

Öğretmenin açıklamalarında geçen *abla-kardeş* ilişkisi hem gözlemlerle, hem de öğrenci ifadeleriyle bağdaşmaktadır. Görüşme yapılan öğrencilerin önemli bir kısmı bu *abla-kardeş* ilişkisini tasdik etmektedir:

Abla-kardeş gibiyiz. Bu benim hoşuma gidiyor. Araya mesafe koyulmayınca yakın hissediliyor ve dinleniyor (Öğrenci-1).

Yani abla kardeş gibiyiz. Bence iyi. Bizim gibi olabiliyor. Bizim gibi düşünüyor. Rahat soru sorabiliyoruz. Bayan olması da iyi (oluyor). Bir şey olduğunda daha rahat danışabiliriz. Halden anlayabiliyor (Öğrenci-5).

Ayrıcalık gibi düşünüyorum. Çünkü bizim sınıfla çok iyi anlaşıyor. Ablamız gibi. Benle olsun arkadaşlarımızla olsun. Kendi de diyor zaten, sizin sınıf ayrı, diğer sınıflar ayrı diye. Bir sıkıntımız olsa çok rahat bir şekilde gidip konuşabiliyoruz, çekinmeden gidiyoruz (Öğrenci-7).

Bazı öğrenciler ise, öğretmenleri için "*arkadaş gibi*" ifadesini kullanmaktadır.

Benim aram çok iyi Z. Hoca ile. Kırıcı değildir. Her istediğimizde gidip konuşabiliyoruz. Biraz böyle arkadaş gibi (Öğrenci-9).

Kız Meslek Lisesi öğrencilerinin öğretmenleriyle olan ilişkilerinde asıl avantaj olarak gördükleri husus ise öğretmenin bayan oluşudur:

Bence iyi. Haftada bir ders var. Onun dışında biz sürekli Z. Hoca'yla görüşüyoruz. Bayan olduğu için bu mümkün. Gayet rahat iletişim kurabiliyoruz (Öğrenci-2).

İletişimimiz iyi. Hocamız sevecen ve bayan olduğu için daha yakın olabiliyoruz. Erkek hocalarımızla ders dışı çok konuşmayız. Ama bayan hocalar daha yakın oluyor (Öğrenci-3).

Bazen arkadaş gibi bazen resmi(dir). Bence bu olması gereken bir şey, tam istediğimiz gibi. Yeri geldiğinde bir abla gibi gidebiliyoruz. Bayan olmasından da kaynaklanıyor. Erkek öğretmenlere karşı bu kadar rahat olunamıyor. Bayan olması avantaj, kız olarak sormamız gerekenleri sorabiliyoruz (Öğrenci-4).

Çok iyi. Yanına gittiğimizde, bir soruyu cevaplamasını istediğimizde her zaman cevaplıyor. Rahat iletişim kurabiliyoruz. Bayan olması da bizim için daha rahat. Gidip sorabiliyoruz (Öğrenci-6)

Öğretmenimizle aramız çok iyi. Çünkü hem genç, hem bayan. Bu bizim için çok iyi. Çünkü rahat iletişim kuruyoruz (Öğrenci-8).

Aramızda bir sınır yok. Bir de bayan olduğu için her şeyi çok rahat konuşabiliyoruz. Halden anlar. Üslup konusunda bizi rahatsız eden bir şeyi yok. Bazen kızlar der. Bazen arkadaşlar der (Öğrenci-10).

Öğrencilerin öğretmenleriyle olan iyi ilişkilerini ifade ederken öğretmenin bayan oluşuna vurgu yapmaları önemli bir etken olarak cinsiyeti öne çıkarmaktadır. Bu durum, özellikle dini birçok konuda kız öğrencilerin hemcinslerinden destek almayı daha rahat buldukları şeklinde yorumlanabilir.

Öğretmenin öğrenciye mesafe koymaksızın iletişim kurması, öğrenciler tarafından sevilmesini sağlarken diğer taraftan dersin aksamasına da neden olmaktadır. Öyle ki; konular bütünlük içerisinde işlenmeden, bazen konu ile alakası olmayan sorularla ders bölünmekteydi. İşlenmekte olan konuyla bağlantısı olsun ya da olmasın genelde izin almadan sorulan sorular ya da konuyla bağlantılı olacağı düşüncesiyle anlatılan anekdotlar ve hatıralar sınıf ortamında ders sürecini en çok aksatan etkendi. Burada öğretmen otoritesindeki zaaf kadar tecrübesizlik de belirleyici olmuştur. Çünkü bu tür durumlarda öğretmen, öğrencilerin konuyla alakasız sorularına bile cevap vermeye çalışmaktaydı. Bu da dersin farklı mecralara taşınmasına neden oluyordu. Sorulan sorulara tam cevap vermeden bir başka öğrencinin söze girmesi de konuşulan meselenin tekrar değişmesine yol açmaktaydı. Her söze giren, soru soran öğrencinin her defasında isteyerek ya da istemeyerek öğretmenden cevap alması adeta öğrencileri motive etmekteydi. Öğretmenin genç ve tecrübesiz oluşu, öğrenci merkezli bir yaklaşımla ders işlemeyi de verimsizleştiriyordu. Öğrenciyi aktif kılmaya yönelik tercih edilen birçok yöntem ve teknik (dersi öğrenciye anlattırma, şiir ve kompozisyon yazdırma, soru cevap gibi) bu yüzden başarılı bir şekilde uygulanamamıştır. Bu nedenle öğretmen otoritesinin zayıf olduğu sınıf ortamında öğrenci merkezli yaklaşım ve yöntemler, sınıfın daha da dağılmasında tetikleyici bir rol üstlenmiştir.

Öğrenci öğretmen ilişkisinin abla-kardeş ilişkisine dönüştüğü derste özellikle 4-5 öğrenci vardı ki dersin işlenişi bu öğrencilerle gerçekleşiyor, onların söz aldığı, soru sorduğu ya da sorulan sorulara bir şekilde cevap verdiği bir sınıf ortamı oluşuyordu. Dersin hâkimiyetini de kısmen ellerinde bulunduran bu öğrenciler bilerek ya da bilmeyerek dersi yönlendirebiliyordu. Bazen konuyla alakası olmayan soruları yine öğretmenden izin alma ihtiyacı duymadan sorabildikleri gibi, birçok anılarını da yine aynı şekilde sınıfta paylaşıyorlardı. Adeta sınıfla özdeşleşen, sorduğu sorularla ya da

ortaya attığı bir sözle dersin seyrini değiştiren Meryem adlı öğrenci, öğretmeni ve dersi yönlendirebilen bir öğrenci olarak oldukça dikkat çekiciydi. İsteddiği zaman araya girip soru sormak, herhangi bir konuyla ilgili olabilecek bir anısını anlatmak, üstelik bütün bunları hiç izin almaksızın yapmak sanki ona verilmiş bir hak gibiydi. Dahası öğrenciler de öğretmen de bu durumu kanıksamış görünüyordu. O söze girince öğretmen de öğrenciler de sözü ona bırakıyor, neyi ne kadar anlatacaksa herkes onu sonuna kadar dinliyordu ya da dinlemek zorundaydı. Fakat bu öğrencinin tavrı çoğu kez öğretmeni gölgede bırakacak bir hal alabiliyordu. Onun bu baskın karakteri, yaptıkları Ankara gezisinden sonraki gün derste başını sıraya koyup yattığında daha bir hissedilmişti. Derse katılmayan Meryem'in bu hali o hafta sınıfın monotonlaşmasına, durgun ve sessiz bir hal almasına sebep olmuştu. Derse bir şekilde katılan diğer 4-5 öğrenci de onun sessiz kalmasından etkilenecek olmalı ki onlardan da ses çıkmıyordu. Bu durum öğretmeni etkileyerek *"Bugün Meryem yorgun ya dersin tadı tuzu yok"* demesine sebep olmuştu. Diğer öğrenciler de, gülererek Meryem'in sınıf içindeki rolünün adeta farkında olduklarını göstermişti. (Yedinci gözlem, 06.01.2016).

Burada asıl üzerinde durulması gereken husus, özgüveni yüksek, girişken bir öğrencinin bütün sınıfa hâkim olabileceği ve tecrübesiz öğretmeni yönlendirebileceğidir. Bu tip baskın karaktere sahip öğrenciler her ne kadar derse heyecan katıp gerektiğinde sorduğu sorularla, paylaştıkları deneyimlerle dersi zenginleştirse de, bunun her zaman olumlu bir şekilde seyir etmemesi, kontrolün daima öğretmende olması gerektiğini hatırlatmaktadır.

3. Anadolu Lisesi

Sınıf içi iletişimde gerek öğretmen-öğrenci, gerekse öğrenci-öğrenci etkileşimini en çok etkileyen faktör derste kullanılan yöntem, teknik ve materyallerdir. Yapılan gözlemler, Anadolu Lisesinde DKAB dersinin neredeyse tamamen öğretmen merkezli olduğunu ve anlatım yöntemine dayalı olarak işlendiğini, bunun da etkileşimi sınırladığını ortaya koymuştur. Öğrencilerin derse katkısı, öğretmenin isteği üzerine kitaptan işlenmekte olan konuyu yine öğretmenin istediği yere kadar okumak ve şayet öğrencinin ilgisini çeken bir konu varsa onunla ilgili soru sormaktır. Bunun dışında dersin işlenmesinde öğrenciler pasif, öğretmen ise aktif konumdaydı. Dersin anlatım yöntemiyle işlenmesine bağlı olarak sınıfta tek yönlü bir iletişim ortaya çıkmıştır. Böylesi bir yaklaşımın sonucu olarak öğretmenin öğrencilerden isteği, dersi başka şeylerle meşgul olmadan sessizce dinlemeleri olmuştur. Bu durumun sıkıcılığı öğrencilerin halinden belli oluyordu. Anlatım uzadıkça ilgisizlik ve başka şeylerle meşgul olma da artmaktaydı. Ancak öğretmenin tavrı belirleyiciydi. Sınıf disiplinini çok önemseyen öğretmen, ortamı

bozmamak ve saygısızlık etmemek şartıyla öğrencilerin başını sıraya koyup yatmasına müsaade etmiştir. Dersin bir şekilde işlenmesinin öğrencilerin ilgi ve katılımının sağlanmasından daha çok önemsendiği sınıf ortamında öğretmen, konuşarak ya da başka şeylerle meşgul olunarak vakit geçirilmesine tahammül etmemiştir. Sınıf ortamının dağılacağını düşündüğü anlarda öğretmen, bazen sert cümlelerle öğrencileri uyararak dersin aksatılmasına engel olmuştur. Bu gibi durumlarda öğretmenin kullandığı en yaygın kelime “Kes!”tir. Emir kipinde ve sert bir ses tonuyla kullanılan bu kelime öğrencilerin sessizliğini sağlamaya yetmekteydi. Böylesi durumlarda öğrenciler öğretmene karşı herhangi bir karşı çıkış tavrı göstermemiştir.

Öğretmenin sert ve mesafeli tavrı daha çok dersin işlenmesi esnasında ve sınıf ortamının dağılma ihtimalinin yüksek olduğu anlarda kendini göstermiştir. Buradaki kaygı dersin bir şekilde sunulmasıdır. Öğretmenin başvurduğu tek yöntem olan anlatım yönteminin sıkıcılığı, öğretmenin kendi tecrübelerini paylaştığı, gündemdeki konulara atıfta bulunduğu anlarda biraz dağıldığı söylenebilir. Genelde bu tür durumlarda öğrencilerin derse dikkatlerini verdikleri ve soru sordukları görülmüştür. Dersin kaynama ihtimalinin olmadığı durumlarda ise öğretmen-öğrenci ilişkileri kısmen sıcak ve samimidir. Öğretmen-öğrenci ilişkisinin niteliğini kavrayabilmek adına öğretmenin öğrencilere hitap ederken kullandığı kelime ya da cümleler bu açıdan önemsenerek kayıt altına alınmıştır. Öğretmen, öğrencilere hitap ederken değişik ifadeler kullanmıştır. Genelde isim yerine “oğlum”, “kızım”, “aslanım”, “arkadaşım”, “gençler” gibi ifadelerle öğrenciye hitap etmeyi tercih etmiştir.

Eğitim-öğretim ortamını doğrudan etkileyen bir faktör olarak öğretmenin kişiliği eğitimde önemli bir unsurdur. Öğretmen zaman zaman espriler yaparak öğrencilerle şakalaşmıştır. İletişimi genel olarak mesafeli olan öğretmen, öğrencilerin kendisiyle rahat iletişim kurup soru sorabildiklerini düşünmekte ve iletişime açık olduğunu beyan etmektedir:

Saygı çerçevesinde olduğu müddetçe sıkıntı yok. Yani çocuklara karşı küçümseyici bir hitabım olmaz. Onları büyük bir insan olarak görürüm. Tabii öğrenci o. Benim öğrencim. Arkadaşım da değil, kardeşim de değil. Bazıları gibi öyle şey düşünmem. Eli çocuğun omzuna atmak, elinden tutmak, yani yakınlık kurmak olsun, yapmam. Bir sınıırım vardır. Seviyeyi korumaya çalışırım. Bazen mesafe Ağrı kadar olur, bazen de yanı başındaki şey gibi olur. Bu mesafe kişiden kişiye değişebilir. Ölçerim, tartarım öğrenciyi. Bu öğrenci şımarık, beni zor durumda bırakabilir mi, toplum içinde bana arkadaşı gibi muamele eder mi, kardeşi gibi zannedip sınırları aşar mı? Bunların hepsini elimden geld-

iğince hesaplayıp ona göre yaklaşırım. Ama konuşunca samimi konuştuğuma inanıyorum. ...rahatça gelip soru sorabilirler. Mesela, bir çocuk Allah'a inanıp inanmamak konusunda şüphe yaşıyor. Çocuk benle rahatlıkla onu tartışabiliyor. Ben de onu ikna etmeye çalışıyorum kendimce (Öğretmen-3).

Öğrenciler, yapılan görüşmelerde öğretmenleriyle olan iletişimlerini olumlu olarak değerlendirmişlerdir. Gözlemler boyunca zaman zaman sert uyarılar yapılmış olmasına rağmen, öğrenciler bu tarz uyarı ve sert cümleleri rahatsızlık konusu yapmamıştır. Öğretmenleriyle olan ilişkilerini olumlu bulan öğrencilerin (9/10) 5'i "*Rahat iletişim kurabiliyoruz*" derken; 4'ü "*Soru sorunca ilgileniyor ve cevap alabiliyoruz*" şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Ayrıca 3 öğrenci de, öğretmenlerini "*esprili, güler yüzlü ve sevecen*" olarak tanımlamıştır. Sadece bir (1/10) öğrenci (Öğrenci-8) öğretmeniyle rahat iletişim kurmadığını belirtmiştir. Bu durum, öğrencilerin öğretmenin dersin kaynamaması adına yaptığı uyarıları normal ve haklı gördükleri şeklinde yorumlanabilir.

Örtük programda öğretmenin neleri önemseydiği, hangi değer, tutum ve davranışları kazandırmaya çalıştığı ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir. Yapılan gözlemlerle uyumlu bir şekilde öğretmen, en çok önem verdiği değerın saygı olduğunu, öğretmen-öğrenci ilişkisinde her iki tarafın bulunduğu konuma uygun davranmasını beklediğini ifade etmiştir:

Mesela bir öğrenci gelse, benle (laubali) konuşmaya çalışsa önce ağzımı topla, diyorum. Elini kolunu bir indir, diyorum. Bir kendine gel. Sesini alçalt bakalım. Sonra derdini anlat (Altıncı gözlem, 12.01.2016).

Dersin işlenişiyile alakalı olarak öğretmenin belli hassasiyetlerle hareket ettiği açıklamalarına yansımıştır. Öğretmenin iletişimde neleri önemseydiğiyle ilgili soruya verdiği cevapta da en önemli değer saygıdır. Saygıyı dersten daha fazla önemseyen öğretmene göre saygı her şeyin esasıdır. Öğrencilerin derste başka şeylerle meşgul olmasına yine aynı kaygı ile müsaade etmeyen öğretmen dinlemek istemeyen öğrencinin uyumasını görmezlikten gelmiştir.

Disiplin benim için önemlidir. Disiplinden kastım da saygı. Saygıyı dersten bile çok önemli görüyorum. Hayat felsefem de öyledir. Sevgi benim için ikinci plandadır. Mesela diyorum ki beni sevmek zorunda değilsiniz. Saygısızlığa asla göz yummam. Saygı varsa sevgi yeşerir, güçlenir. Ancak saygı ve sevgi ile olur her şey. Saygıyı sevgi diye yutturuyorlar. O yürümez. Arkadaşlıkta da yürümez, evlilikte de yürümez, kardeşlikte de yürümez. ...Onun için önce saygı hallolacak, ondan sonra adını siz söyleyin sevgi zaten peşinden gelir. Zaten çocuk seni anlamaya çalışır. Hoca adıldı der, bu hoca taraf tutmuyordu,

bu hoca objektif olmaya çalışıyordu, der. Bu hocam bana karşı durup dururken kızılmıyor ya da ne bileyim başörtülü başı açık ayrımı yapmıyor, der. Çok önemli, artık kızlarımız maşallah başını kapatıp geliyorlar, sınıflarda oturup derslerini görebiliyorlar başları örtülü bir şekilde. Bunları ya da açık olanları ötekileştirmemek mesela. Herkese eşit mesafede olmak. Bunlar benim önem verdiğim şeyler. ...Öğrencinin onurunu kırmamaya özen gösteririm. Artık bunlar sekizinci sınıftan itibaren, dokuzuncu sınıf demiyorum, artık adam onlar. Ancak kaşınıyorsa, hala farkında değilse, toplum içinde de gerekli müdahaleyi yapmaya çalışırım. ...mesela çocukların dinlememesine müsaade etmem. Eğer ki benim dersimi dinlemiyorsa başka dersle de meşgul olamaz. Bunu saygısızlık olarak kabul ederim. Böyle genel prensibim de vardır. Çünkü ona bu kapıyı açarsan o kapı herkese açılır. Tamamen ders derslikten çıkar. Öyle bir alerjim var. Bir de gürültü, dersi dinlemek istemiyor olabilir, uykusu vardır uyuyor olabilir, uyuyor numarası yapabilir. Dinlemek istemiyorsa uyumasına müsaade ediyorum ya da uyuyor gibi yapmasına. Ancak konuşmalarına, telefonla uğraşmasına, tablette oyun oynamasına şuna buna gördüğüm zaman müdahale ederim (Öğretmen-3).

Öğrencilerin öğretmenle ilgili görüşlerinde öğretmenin neyi daha çok önemseyişiyle ilgili olarak belirttikleri görüşlerde de öne çıkan değer, saygı ve onunla ilgili tutum ve davranışlar olmuştur. Öğrenciler, öğretmenlerinin ikili ilişkilerde ve saygı bağlamında dikkat edilmesi gereken hususlarda neleri öncelediğini "*Konuşmamayı, sessizce dinlemeyi ister; kitapları getirmemizi ister; saygılı olmayı çok önemser; ahlak kurallarına dikkat etmeyi ister; kız ile erkeğin lakayt olmamasını ister ve kötü söz söylenmesine kızar*" şeklinde açıklamıştır.

Gözlemlerden elde edilen intiba da bu yöndedir. Öğretmenin en çok tepki gösterdiği ve tahammül etmediği şey saygısızlıktır. Yukarıdaki öğrenci açıklamaları da nihayetinde saygı değeri içinde düşünülebilecek şeylerdir. Bu nedenle öğretmenin en çok saygı değerine ve onun yansıması olan tutum ve davranışlara önem verdiği söylenebilir.

Öğretmenin sınıf ortamında bulunduğu esnada öğrencilerin birbirlerine olan hitapları önemli görülerek not edilmiştir. Öğretmenin otoriter yapısına ve bazen sert sözlerle öğrencilere müdahale etmesine rağmen, öğrenciler genelde birbirleriyle iletişim kurarken istenmeyen ve karşı tarafa saygısızlık ifade eden "*lan*" kelimesini yaygın olarak kullandıkları görülmüştür. Bununla birlikte "*salak, mal, oğlum, oha*" gibi kaba ve kültürel açıdan kabul edilemez ifadelerin sınıf ortamında öğretmenin de bulunduğu esnada kullanıldığı tespit edilmiştir. Burada ilginç olan bu tür konuşmaları öğretmenin duymaz-

lıktan gelmesidir. Zira belirtilen konuşmalar ve ifade tarzlarına hiçbir şekilde müdahale edilmemiştir.

4. Öğretmen Lisesi

Eğitim-öğretim nihayetinde bir iletişimdir. Özellikle temel eğitim çağında bir dersin sevilmesinde, verilen mesajların alınmasında ve benimsenmesinde öğretmenin öğrenci tarafından sevilmesinin büyük payı vardır. Başarılı bir öğretmen emekli olurken, başarısını neye borçlu olduğuna dair sorulan soruya şu cevabı vermiştir: “Öğrencinin başarılı olabilmesi için dersi sevmesi, dersi sevebilmesi için öğretmeni sevmesi, öğretmeni sevebilmesi için de öğretmenin öğrenciyi sevmesi gerekir. Öğrenciyi seversen ona öğretmek daha kolay olur” (<http://www.nevzattarhan.com/prof-dr-nevzat-tarhan-egitim-ve-ogretimde-yapilmamasi-gerekenler.html>). Burada göz ardı edilmemesi gereken husus, önce sevmesi gereken kişinin öğretmen olması gerçeğidir. Sevgi akışı evvela öğretmenden öğrenciye doğru olmalıdır. Sevgi göstermeden seilmeyi ve sayılmayı beklemek yanlıdır. Bu nedenle yetişmekte olan neslin eğitim sorumluluğunu üstlenmiş öğretmenlerin bu gerçeğin farkında olmaları gerekir. Aksi takdirde sahip olunan bilgi ve kazandırılmak istenen değerler elde kalacaktır. Bu ön kabul değer yüklü DKAB dersi söz konusu olduğunda daha bir anlamlı hale gelmektedir. Zira sevilmeyen bir öğretmen rehber olarak görülmecek ve eğitim öğretimini yaptığı değerler benimsenmeyecektir.

Yapılan gözlemlere dayanarak Öğretmen Lisesinde öğrenci öğretmen ilişkisinin istenilir düzeyde olduğu söylenebilir. Gözlemler boyunca öğretmen ve öğrenci arasında olumsuz bir olay, tartışma veya duygusal bir gerilim yaşanmamıştır. Henüz ergenlik çağında olan, yaşı gereği arkadaş gruplarından etkilenen ve zaman zaman agresif davranabilen öğrencilerle bu denli bir iletişim kurabilmek, ileri düzeyde iletişim bilgi ve becerisine sahip olmayı gerektirir. Ayrıca bu yaş grubu tarafından seilmek de iyi bir iletişim için gereklidir. Yapılan gözlemler öğretmenin bunu başardığını göstermektedir.

Öğretmen, öğrencilere genelde “canlarım”, bazen de “çiğirlerim” diyerek hitap etmiştir. Sevgi ifade eden bu hitabın öğrenciler üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu muhakkak. Zira öğrenciler hiçbir şekilde öğretmene karşı saygısızlık ifade edecek bir söz kullanmadığı gibi davranışta da bulunmamıştır. Öğrenci öğretmen arasındaki sevgi ve saygıya dayalı etkili iletişimi derse geç kalan öğrencilerin tavırlarında da görmek mümkündür. Geç kalan öğrenciler kapıyı çalarak derse girdiğinde, öğretmen genelde görmezden gelerek dersi bölmeden konuyu anlatmaya devam etmiştir. Bu tür durumlarda öğrenci hiçbir şey söylemeden direkt yerine geçmiş ve sessizce otur-

muştur. Diğer taraftan geç kalan öğrenciye arkadaşlarının sataşmaları da söz konusu olmamıştır. Bu durumlar, öğretmenin profesyonelce tavrı ve öğrencilerin öğretmenlerine saygıları nedeniyle bir soruna dönüşmemiştir. Ancak bir hafta ders esnasında peş peşe üç öğrenci derse geç kalınca öğretmen derisi yarıda keserek; *“Böyle olmaz. Ailelerinizin bu durumdan haberi var mı? Bunları ailenizle konuşmak gerekir. Bir daha yaşansın istemiyorum”* şeklinde tatlı sert bir üslupla uyarılarda bulunduktan sonra biraz da ortamı yumuşatmak gayesiyle geç kalan öğrencilerden birine beraberinde getirdiği simidi kastederek, *“Zaten kahvaltı yapmadım. Yerim simidini”* diyerek öğrencilerin sınıf ortamında rencide edilmiş olmalarına da engel olmuştur. Öğrencilerde gülüşmeye neden olan bu sözlerden sonra öğretmen, uzatmadan tekrar derse dönerek konuyu anlatmaya devam etmiştir. Öğrencilerin bu esnadaki tavırları da gayet saygılıydı. Öğretmene karşılık vermeyen, sadece mazeretlerini bildiren öğrenciler daha fazla bir şey söyleyerek üstelemekten de kaçınmıştır.

Öğretmen, nadiren de olsa başka dersin ödevlerini yapmaya çalışan öğrencileri görmezden gelmiştir. Benzer şekilde derste başını sıraya koyup yatanlara da herhangi bir tepkisi olmamıştır. Öğretmenin sevgi ve saygı duygularından beslenen otoritesini dersin bütününde gözlemlemek mümkün olmuştur. Öğretmen derisi anlatırken öğrenciler asla izinsiz konuşmamış ve genel itibarıyla derisi ilgiyle takip etmişlerdir.

Yapılan gözlemler profesyonelce icra edilen bir öğretmenliği ve etkili bir öğretmen-öğrenci ilişkisini ortaya koymuştur. Özellikle ortaöğretim kurumlarında nadir görülebilecek böylesi bir öğrenci-öğretmen ilişkisi nasıl kurulmaktadır? Öğretmene göre iletişim, en önemli konuyu oluşturmaktadır. İletişimde olabilecek hatalara dikkat çeken öğretmen, özellikle sevgiyi vurgulamakta ve sevginin karşı tarafa iletilmesini önemsemektedir:

İletişim benim için baş konudur. Öğretmenliğe başladığımız zaman klasörümün içerisine renkli fotokopi olarak çekip koyduğum bir şey vardır. Dokuz tane işlem var. Orada diyor ki; işte sizin söylemek istediğiniz, söylediğiniz, duymak istediğiniz, duyduklarınız, duyduğunu zannettiğiniz, sizin karşınızdakine anlatmak istediğiniz, anlattığımız. Dolayısıyla diyor ki; insanın yanlış anlaşılabilmesi için dokuz ihtimal vardır. İletişim konusunda başarılı olduğumu düşünüyorum. Ara sıra bir şeyler olabiliyor. Yüzde yüz kimse mükemmel olamaz bu konuda, ama vasatın üstünde bir iletişim becerisine sahip olduğumu da düşünüyorum, çünkü önemsiyorum. ...Öğrencilere canlarım diyorum. Bilerek söylerim ve inanarak söylerim. Sizi çok seviyorum, derim. Sevdiğimi yüzlerine karşı söylerim, ama her dem söylemem. Bir kız

öğrencisine söylemem. Erkek öğrenciye de birebir söylemem, ama onları sevdiğimi hissederler. Ben sevgiyi hissettiriyorum (Öğretmen-4).

Öğretmene göre; sevgiye dayalı bir iletişim, verilmek istenen değerleri benimsemeyen öğrenciler üzerinde bile olumlu etki oluşturmakta ve öğrencide karşılık bulmaktadır:

İletişim dilim sevgidir. Bu çocuklar da benim mesajı alıyorlar. Aldıklarını hissediyorum. Mesela benim hayat tarzımı benimsemiyor çocuk. Benim söylediğim şeylerin doğru olduğunu biliyor, ama yapmaya gelince yapmıyor. Aile, benim söylediğim formatın çok dışında bir yaşama sahip. Benim söylediklerim doğru, ama onu yapmak o çocukların zorlanacağı bir şey. Ama söylediğim şeylerin doğru olduğunu biliyor. Bazen de ben bunları söylerken rahatsız oluyor. Bunu da fark ediyorum. Hatta bazı öğrenciler beni çok sevmesine rağmen bana yanaşmıyor, ama çok seviyor. ...Beni tanıyor. Benim neler söyleyeceğimi biliyor. Onu söylediğim zaman o şeylerden vazgeçemeyecek. Bu sefer vazgeçmeyince bu mesajı beni görür görmez alıyor. Beni gördüğü zaman hatası aklına geliyor. Beni seviyor. Benden nefret etmiyor kesinlikle. Ama birebir diyaloga girmek istemiyor. Çünkü benim ne söyleyeceğimin farkında. (Öğretmen-4).

İletişim becerileri konusunda oldukça iyi olan öğretmene göre, öğrenciye karşı duyulan sevgi konusunda bazı hususlara da dikkat etmek gerekir. Aksi takdirde olumsuz tepkiler ortaya çıkabilir:

Şunu da söyleyeyim. Hem bir insanı çok seveceksiniz, hem de ona bu sebeple çok fazla yanaşmayacaksınız. Kendinizi hep geri tutacaksınız. Bu da çok zor bir şeydir. Çünkü tam tersi olur. Genellikle sizi sevmez. Sizin değerlerinizi de benimsemez. Uzaklaşır. Sizi de adamdan saymaz. Çünkü ara sıra sinyal veriyor. Mesela bir boşluğuna geliyor. Bakıyorum hemen yanaşıyor. Hocam çoktan beri görüşmedik. Oysa ki buralardayız. Gerçek yüzünü ortaya çıkarıyor. Aslında hep böyle olmak istiyor, ama olamıyor (Öğretmen-4).

Öğretmenin başarılı bir iletişimde önemli ilke olarak ortaya koyduğu bir başka husus ise, doğru bilgiler vermek ve doğru bilgiyi hikmet ile güzel bir üslupla aktarmaktır:

Ben şundan eminim. Öğrencilerime yanlış dini bilgi vermedim. Ama doğruları güzel bir üslupla, hikmet çerçevesinde öğretmeye çalıştım. Sevgi ve yetkinlik benim iletişim biçimimdir. Çocuk benim bilgi açısından yetkin olduğumun farkında ve bunu kabul etmiş durumda. Çünkü çocuk üniversiteye gidiyor. Ün-

iversite bitirmiş. Bana hala cep telefonundan, Facebook'tan soruyor. WhatsApp'tan ayrı sorular geliyor. Yani benim öğrencilerim hayata atıldıktan sonra da, bilgilerini arttırdıktan sonra da diyor ki; ben bu soruları M. Ö'ye sorarım diyor. Ondan sonra yaparım ne yapacaksam, diyor. Benim bilgim dışında belki samimiyetime de itimat ediyordur (Öğretmen-4).

Öğretmenin öğrencilerle kurduğu etkili iletişimin bir sebebi de öğretmene göre yetkin olmakla ilgilidir:

Yetkin olduğunu ortaya koyduğunda otorite oluyorsun. Ondan sonra da seni dinliyor öğrenci. Bana öğrencilerimin ekstradan soru sormamalarının sebebi, bir dakika diyorum, konu bütünlüğünü bozmasın, ders sonunda söyle bakayım. Hocam soracaktım, ama cevabını aldım. Çocuklar bakın biz Amerika'yı ilk defa keşfetmiyoruz. Senin çok orijinal diye bulduğun bu soru her sene bana soruluyor. Çünkü akıl bu soruyu sorduruyor. Onun için ben ders işlerken zamandan tasarruf etmiş oluyorum. Çünkü bir saat bana yetmiyor. O konuyla alakalı gelebilecek her sorunun cevabı bende var. Çünkü daha önce sorulmuş. Ben buna nasıl cevap vereceğim dediğim bir öğrenci çıkmadı yani. Çok az. Onun için ben o sorulara önden cevaplar veriyorum (Öğretmen-4).

Öğretmene göre, mizaç ile birlikte empati yapmak ve öğrenci psikolojisini anlamak da çok önemlidir:

S...r K....l diye bir kız. Aslında iyi bir öğretmen. İlk defa bu yıl burada derse giriyor. Çocuk arka tarafta simit yerken ilk derste çocuğu azarladı. Çocuğu tanımadan azarladı. Hoca da hiçbir duygusal bağ kurmuyor çocuklarla. Derse giriyor, anlatıyor, çıkıyor. Çocukları tanımıyorlar. O çocuğa çok aşırı tepki vermiş. İyi bir hoca olmasına rağmen bunu fark edemedi. Çocukta travmaya neden oldu. O çocuğun ders notları çok düştü. O dersi bıraktı çocuk. Yapabiliyor bunu. Yani dersten 20 almış, 30 almış. Sonra ben olaya el attım. Hocaya söyledim. O da şaşırıldı. "Bu kadar etkilenmiş mi yani?" dedi. Farkında bile değil. Çünkü kimi hocalarımız var, ders anlatma benim sorumluluğumda diyor. Başka bir sorumluluk bilmiyor. (Öğretmen-4).

Öğretmene göre, öğrencilerden gelebilecek kayıtsızlık ifade eden davranışlara karşı da gerekli tepkiyi vermek gerekir. Bu eğitim-öğretim için gereklidir:

Sınıf seviyesine göre tepkilerim var. O sınıf iyi bir sınıf (gözlem yapılan sınıf). Geç gelen öğrenciler dikkatli öğrenciler. Kendisi babası sebebiyle geç geliyor. Devamlı üç-dört kişi beraber çıktıkları için yetişemiyorlar yani. Suiistimal

yapmıyorlar. Ona rağmen ben mesajımı ulaştırıyorum. Kişiye göre muamele ediyorum. Solda arkada oturuyordu. Orada mesela dersin son on dakikasında geliyor. Bir kere daha yaptı. Bunu dışarıya çektim, net bir şekilde uyardım. Çünkü o artık hakaret boyutuna vardı. Ona “bir daha bu şekilde gelirsen problem yaparım. Dikkat et!” dedim. (Öğretmen-4).

Öğretmen, öğrencilerle olan iletişimini bu şekilde açıklarken acaba öğrenciler öğretmenleriyle olan iletişimlerini nasıl değerlendirmektedir? Yapılan görüşmede ilgili soruya verilen cevaplar, gözlemlerden ve öğretmenle yapılan görüşmeden elde edilen izlenimi doğrular niteliktedir. Öğrencilerin tamamı öğretmenleriyle olan iletişimlerini çok iyi olarak değerlendirmiştir. Öğrencilerin öğretmenleriyle ilgili kanaatlerini paylaşırken kurdukları cümleler şunlardır:

“M... Hoca efsanedir. Önce kendini, sonra dersini sevdirir. Sadece dersle ilgili değil, her konuda, yeri geldiğinde telefonla da olsa arayıp soru sorabilirim. Okul rehber öğretmeni var, ama asıl rehber odur. En iyi öğretmenimizdir. Ülke genelinde öğretmenler arasında ilk binin içine girer. Standartların çok üstünde biridir. Çok anlayışlıdır. Öğrenciyi sever, ama ciddiyet de ister.”

Bir kez olsun öğretmenleriyle çatışma yaşamamış öğrencilerin görüşleri, öğretmen ve öğrenci arasındaki bu etkili iletişimin öğretmene duyulan sevgi ve saygı ile sağlandığını göstermektedir. Özellikle “*Önce kendini, sonra dersini sevdirir*” sözü bir öğretmenin öğrencilerine karşı yaklaşımının nasıl olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan öğrenciler, DKAB dersi öğretmenlerini gerçek bir rehber öğretmen olarak da görmektedirler ki, yeri geldiğinde okulda olmasa dahi telefonla ulaşarak öğretmenlerinin herhangi bir konudaki görüşünü alabildiklerini ifade etmişlerdir. Öğretmenin her zaman öğrenci için ulaşılabilir olduğunu gösteren bu görüşler, haliyle öğrenciler üzerinde büyük bir etki bırakabilmiştir:

Telefonla da olsa arayıp sorabilirim herhangi bir konuyu. İlişkimiz gayet iyi. Öğretmen öğrenci ilişkisi yakınlaştıkça abi kardeş ilişkisine dönebiliyor. Okulda rehberlik öğretmeni var, ama manevi rehberliği kendisi yapıyor. Rahat iletişim kurabiliyoruz. M. Hoca’yla yapılacak herhangi bir etkinliğe gönüllü olabiliyoruz. Ailelerimizle tanıştı. Bir yere giderken, mesela kiminle gidiyorsun diye sorduğunda babam, M. Hoca’yla dedim. O zaman “Tamam tamam git” diyor hemen (Öğrenci-2).

Çok çok iyi. Türkiye’nin ortalamasının üzerindedir diye düşünüyorum. M. Hoca her şeyle çok alakalı. Her şey hakkında bilgisi var. Mesela geçenlerde bir

şey sorduk. Çok meşguldü. Aradan birkaç saat geçtikten sonra yanımıza gelip bize uzun uzun anlattı. Öyle bir öğretmen (Öğrenci-5).

Yapılan gözlem ve görüşmeler, öğrencilerle öğretmen arasında oldukça iyi bir iletişimin olduğunu ortaya koymuştur. Özellikle derse geçildiğinde diğer okullarla karşılaştırılamayacak şekilde sınıf sessizliğe bürünmüş ve öğretmenin anlatımına odaklanmıştır. Öğretmen dersi anlatırken anlatımı bölecek şekilde soru bile sormayan öğrenciler nadiren de olsa böyle bir girişimde bulduklarında, öğretmen, ya duymazlıktan gelmiş ya da eliyle “daha sonra” anlamına gelecek bir hareketle ara vermeden dersi sunmaya devam etmiştir. Öğrenciler de, öğretmenin bu hassasiyetine uygun davranmış, araya girerek görüş beyan etmekten ve soru sormaktan kaçınmıştır. Derste öğretmenle olan iletişimi bu şekilde olan öğrenciler, yine derste kendi aralarında konuşarak ya da dikkat çekecek şekilde başka şeylerle meşgul olarak dersi bölmekten de kaçınmıştır. Bu açıdan bakıldığında sınıf ortamının ideal bir ders ortamı sunduğunu söylemek mümkündür.

5. Fen Lisesi

Etkili bir eğitim-öğretim için her şeyden önce öğretmen-öğrenci ilişkisinin istenilir düzeyde olması gerekir. Öğrenciye rehberlik yapmakla sorumlu olan öğretmenin öğrencileriyle kuracağı sevgiye ve samimiyete dayalı ilişkiler, sınıf ortamında eğitime uygun bir atmosferin oluşmasına katkı sağlamıştır. Sınıf ortamında yapılan gözlemler, öğrenciler hakkında olumlu bir intibain oluşmasına neden olmuştur. Gerek öğretmene karşı davranışlarında, gerekse kendi aralarındaki ilişkilerde samimiyet ve kibarlık öne çıkmıştır. Kötü söz ve davranışların görülmediği sınıf ortamında öğrencilerin genel hali nezaket olarak nitelendirilebilir. Öğretmene karşı saygısızlık etmekten kaçınan öğrenciler onun sözünü bölmekten de uzak durmuştur. Ancak derse pek katılmayan, daha çok üniversite sınavına hazırlık kapsamında soru çözen, başka kitaplar okuyan ya da bazen kısa süreli olarak başını sıraya koyup yatan öğrencilerin DKAB dersi öğretmeniyle olan iletişimleri sınırlıdır. Öğretmenin yaşına bağlı olarak ortaya çıkan kuşak farkı da ilişkilerde kendini göstermiştir.

Araştırma kapsamında yer alan diğer okullardan farklı olarak öğretmen sınıfa girdiğinde öğrencilerden ayağa kalkmalarını beklemiştir. Selam vererek öğrencilerle iletişime geçen öğretmen, bazı haftalar öğrencilerin önemli bir kısmının ayağa kalkmadığını gördüğünde “*Bir ayağa kalkın gençler. Öğretmenin içeri girdiği, dersin başladığı belli olsun. Bundan bile eriniyorsunuz. Biraz saygılı olun*” şeklinde uyarılar yaparak kendi döneminde sıkı uygulanan bu âdeti ısrarla uygulamaya çalışmıştır. Yapılan görüşmede de öğretmen, öğrencilerin değişime uğradığını ifade ederken bu durumu örnek göstermiştir:

Öğrencilerimizde okuduğumuz yıllardaki şey yok yani. Bir defa zil de çalmıyor. Biz hani sınıfa girerdik, kitaplarımızı açardık, yerimize otururduk. Öğretmen sınıfa derse hazır vaziyette girerdi. Böyle bir şey göremiyoruz burada. Sınıfa girdiğim zaman herkes yerine oturmuş, herkes kitabını çıkarmış falan öyle bir durum insan arzu ediyor, ama yok. ...Bizim o alışık olduğumuz saygı ifade eden hareketler yok. Sınıfa giriyorsun, çocuk ayağa kalkmıyor. Ben sınıfa girdiğim zaman ayağa kalkmanızı istiyorum. Selamlaşalım, ondan sonra iyi dersler deyip dersimize öyle başlayalım, şeklinde uyardım. Bu isteklerimi sınıflarda tekrarladım. Uygulanabilirdi, ama çoğu zaman maalesef olmadı. Bazı öğrenciler ayağa kalkılmasına ne gerek var tarzında. Örneğin derste çocuk sakız çiğniyor. Bunları ben istemem yani. Çünkü bize garip, tuhaf geliyor. Senin karşında bacak bacak üstüne atıp oturabiliyor. Alışık olmadığımız anlayış. Belki yaştan dolayı (Öğretmen-5).

Aleni bir saygısızlığı olmayan ve öğretmenle kurdukları iletişimde seviyeli bir üslup kullanan öğrencilerin DKAB dersi öğretmeniyle ilgili görüşleri genel itibariyle bir iletişimsizliği ifade etmektedir. İletişimde yaşanan sıkıntılar öğrenciler tarafından değişik şekilde ortaya koyulmuştur. Kimi yaş farkını göstermiş, kimi de ya öğretmenin kendisini yanlış anladığını ya da sert gözüktüğünü belirtmiştir. Belki en önemlisi dersin işleniş tarzını öğrencilerin beğenmemesidir. Uzun süreli anlatımlar, öğrenciyi derse katamama ve tekrar eden mesajlar öğrencileri dersten uzaklaştırmıştır.

Öğretmenleriyle olan ilişki ve iletişimlerini değerlendiren öğrencilerin (4/10)'ü, *"İletişimimizde bir sıkıntı yok. Rahat soru sorabiliyorum. Dışarıda görse hal hatır sorar. İyi niyetli biridir"* gibi cümlelerle olumlu kanaat belirtirken; (6/10)'sı, *"Samimi olamıyoruz. Biraz yaşı fazla olduğu için samimi olamıyoruz. Soğuk ve sert birine benziyor. Dersi sıkıcı hale getiriyor. Anlatımı, sunumu dersi boğuyor. Bizi anlayamıyor. İletişimimiz kopuk. Bizden çok şey bekliyor"* şeklinde olumsuz kanaatte bulunmuştur.

Öğrenciler, yakınlık kuramamakla birlikte öğretmenlerinden üslup konusunda bir rahatsızlık duymadıklarını belirtmişlerdir. Yapılan gözlemlerde de öğretmenin öğrencilere karşı sert ve hakaret içeren sözler kullandığına şahit olunmamıştır. Ancak iletişimin sınırlı oluşu kendini her daim belli etmiştir.

Geleceği parlak, tutum ve davranışları itibariyle de oldukça nazik gözükken bu öğrencilerin DKAB dersine büyük oranda kayıtsız kalmalarının sebeplerinden birinin öğretmenle olan iletişimlerinin olması, eğitimin niteliğini belirlemede öğretmen faktörünün etkisini göstermesi açısından anlamlıdır.

Yapılan gözlemlerde dikkat çeken bir ayrıntı da, öğrencilerin öğretmenleriyle olduğu kadar birbirleriyle olan ilişkilerinde belli bir kültürü ve seviyeyi yansıtıyor olmalarıdır. Gerek sınıf içinde, gerekse sınıf dışındaki ilişkilerinde yüksek sesle konuşmalar, bağrışmalar, kaba söz ve davranışlar neredeyse yok gibidir. Kullandıkları eşyalar, giyim kuşamları ve beraberinde taşıdıkları çanta, kitap ve defter sahip oldukları farkındalığı göstermekteydi. Okulda zil de kullanılmamaktadır. Zile bağlı kalmaksızın derse zamanında girip çıkma ve bu sayede bir uyarıcı olmaksızın sorumlulukları yerine getirme alışkanlığı okul kültürü içerisinde kazandırılmaya çalışılmaktadır. Öğrencilerin tavrı bunda başarılı olunduğunu göstermektedir. Öğrencilerde diğer okul öğrencilerinden farklı olarak belirgin bir şekilde gözlemlenen özgüven ve buna bağlı bir tavır da söz konusudur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaöğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde öğretmen öğrenci ilişkisini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada başarı düzeyleri farklı olan okullar ele alınmıştır. Yapılan gözlem ve görüşmelerle elde edilen sonuç; öğretmen öğrenci ilişkisinin öğrencilerin başarı düzeyine, öğretmenlerin sınıf yönetimi anlayışlarına, iletişim becerilerine, öğrencilerle ilgili kanaatlerine, öğrencilere yaklaşımlarına, kullandıkları yöntemlere, kişilik özelliklerine, cinsiyetlerine, sahip oldukları tecrübeye ve yaşa göre değiştiğini göstermektedir. Buna göre:

1- Teknik Lisede ilgili sınıfta başarı seviyesi oldukça düşük öğrencilerle 59 yaşında bir erkek öğretmenin eğitim-öğretime yönelik kurduğu iletişim ve oluşturduğu sınıf atmosferi gözlemlenmiştir. Öğrencilerin yaygın tavrı boş vermişlik, kayıtsızlık, öğretmene karşı alaylı ve edeb dışı tutum, anlatılanlara ve öğretmen mesajlarına kendini kapatma şeklinde tezahür ederken; öğretmenin uyandırdığı imaj ise pedagojik esaslardan oldukça uzaktır. Dersi kuru bir anlatımla işleme, öğrencilere hitap ederken ara sıra "h... herif, serseri" gibi ifadeler kullanma, öğrenciyi anlayamama, motive edememe, dersi bir şekilde geçiştirme, notla ve disipline vermekle tehdit ve dersten geçirmeyi vaat ederek öğrencileri yatıştırma yoluyla sınıfı kontrol etme girişimleri öğrenciler karşısında öğretmenin durumunu özetlemektedir. Böylece başarı seviyesi düşük öğrenci kitlesi ile formasyondan yoksun bir öğretmenden oluşan eğitim öğretim ortamında değerler de alt üst olmuştur. Büyük-küçük ve öğretmen-öğrenci ilişkisinde sevgi ve saygı değerleri buharlaşırken iletişimde nezaket yerine kabalık ikame edilmiştir. Sonuç olarak akademik başarısı zaten düşük olan öğrenciler, bizatihi amacı toplumun dini, kültürel ve ahlaki değerlerini yetiştirmekte olan nesle kazandırmak olan DKAB dersinde

dahi değer anlamında bir şeyler kazanamadığı gibi belki ailede edindiğini de kaybetmektedir.

2- Kız Meslek Lisesinde henüz öğretmenliğinin ikinci yılında olan 24 yaşında genç ve bayan bir öğretmen ile başarı seviyesi orta düzeyde olan kız öğrenciler arasındaki iletişim ve oluşan sınıf atmosferi gözlemlenmiştir. Sıcak ve samimi bir sınıf ortamında kurulan öğretmen-öğrenci ilişkisini abla-kardeş ilişkisi olarak tanımlamak mümkündür. Öğretmenin genç ve bayan oluşu kız öğrenciler tarafından avantajlı bir durum olarak algılanmış ve buna bağlı olarak daha rahat iletişim kurma ve soru sorma imkânı elde etmişlerdir. Öğretmenin öğrencilere mesafe koymaması ve arkadaş ilişkisini öne çıkarması öğrenciler tarafından sevilmesini de sağlamıştır. Ancak her ne kadar öğretmen-öğrenci ilişkisinde gerilim olarak nitelenebilecek durumlar yaşanmasa da öğretmenin genç ve tecrübesiz oluşuna bağlı olarak sınıf hâkimiyetinin kaybedilmesi sıkça gözlemlenen bir vakıa olmuştur. Bu, daha çok soru cevap yöntemiyle işlenen derste öğrencilerin konu ile alakalı veya alakasız sorularıyla ve öğretmenin her soru ya da söze karşılık vermesiyle ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sevgi ve abla kardeş ilişkisi ile oluşan sınıf atmosferi, öğretmenin genç ve tecrübesiz oluşu nedeniyle verimli kullanılmamıştır.

3- Başarı seviyesi orta düzeyde olan Anadolu Lisesi öğrencileriyle 45 yaşında bir erkek öğretmenin oluşturduğu sınıf ortamı ve kurulan ilişki biçimi gözlemlenmiştir. Kuru anlatım ile sıkıcı hale gelen ders ve bunun sonucu olarak azımsanmayacak sayıda öğrencinin başını sıraya koyup yatması sınıfın genel manzarasını oluşturmuştur. Öğretmenin, öğrenciler duracağı yeri bilemeyebilir kaygısı ile mesafeli ilişkiler kurması öğrenci öğretmen ilişkisini sınırlamıştır. Ayrıca ders ortamını bozacak ve saygısızlık olarak algılanabilecek her söz ve harekete öğretmenin “kes sesini, canını yakmayayım” gibi sözlerle anında karşılık vermesi öğrencilerin öğretmenleriyle daha az iletişim kurmalarına neden olmuştur. Sınıf ortamının dağılmamasının her şeyden daha çok önemsendiği ortamda öğretmenin en çok değer verdiği ilke saygı olmuştur. Saygı değerinin ihmal edilmesine karşı taviz vermeyen öğretmenin bu sert ve otoriter tavrı, ilginçtir, öğrenciler tarafından olumsuz olarak algılanmamış ve rahatsızlık konusu edilmemiştir. Bununla birlikte bu tavır, gerektiğinde iletişim kurmaya da engel görülmeyerek bir yerde normal karşılanmıştır.

4- Başarı seviyesi yüksek ve gelecek kaygısı taşıyan öğrenciler ile 45 yaşında erkek bir öğretmenin gözlemlendiği Öğretmen Lisesinde sınıf ortamında oldukça iyi bir öğretmen-öğrenci ilişkisi olduğu söylenebilir. Öğretmen ve öğrenciler arasında bir kez olsun bir gerilim yaşanmadığı gibi, sert

sözlere ve uyarılara da gerek duyulmamıştır. İzlenimler, öğrencilerin öğretmenlerine karşı içten bir sevgi ve saygı duyduklarını ortaya koymaktadır. Ders, ağırlıklı olarak anlatım yöntemi ile işlense de, bu durum öğrenciler tarafından sıkıcı olarak algılanmamıştır. İyi ilişkilerin sonucu olsa gerek öğretmen derse geçtiğinde öğrenciler bir uyarıya gerek kalmaksızın konuşmayı ve başka şeylerle meşgul olmayı bırakmış ve öğretmeni dinlemeyi tercih etmiştir. Öğretmenin öğrencilere karşı kullandığı ifadeler de oldukça sıcaktır. Çoğunlukla “canlarım” bazen “ciğerlerim” diyerek hitap etmiştir. İletişime çok önem veren öğretmen, sevgiyi öğrencilerle kurduğu ilişkilerde en temel değer olarak görmüş; saygı ve sevgiyi yaralayacak tutum ve davranışları profesyonelce geçiştirerek dengeyi korumayı başarabilmiştir. Diğer taraftan doyurucu bir ders sunumunun sonucu olarak, donanımlı olarak kabul görme ve bunun sağladığı otorite de öğrencilerle kurduğu ilişkiye olumlu olarak yansımıştır. İletişimde profesyonelce davranabilme, öğrenciyle ilgili olma, alana hâkimiyet, sadece dersi işlemekle yetinmeyip öğrencileri hayata hazırlama öğretmen öğrenci ilişkisinde göze çarpan hususlar olmuştur. Tüm bunların sonucu olarak öğretmen, öğrenciler tarafından “efsane, standartların üzerinde, Türkiye’de ilk bine girer, o bir şey yapmak istiyorsa ailelerimiz gözü kapalı onay verir” gibi ifadelerle tanımlanmıştır.

5- Oldukça başarılı öğrencilerden oluşan sınıf ortamında 56 yaşındaki bir erkek öğretmenin öğrenciler ile kurduğu iletişim gözlemlenmiştir. Öğretmenin sınıfa girdiğinde öğrencilerinden ilk beklentisi ayağa kalkmaları olmuştur. Kuşak farkının ve karşılıklı anlaşılamanın somut bir şekilde gözlemlenebildiği sınıfta öğrenciler tarafından sıkıcı olarak kabul edilen uzun süreli anlatım ve bunun sonucunda ilgiyi başka dersin ödevine ve soru çözmeye yöneltme, en yaygın öğrenci tavrı olmuştur. Öğrencilerin kendilerini anlayamayan ve kendi bildiği tarzda giden biri olarak öğretmenlerini görmeleri ve yaşını fazla bularak bunu rahat iletişim kurmada engel olarak değerlendirmeleri ilişkiyi sınırlamıştır. Sınıf ortamında öğretmen ve öğrenci arasında bir gerilim yaşanmayıp sert sözler sarf edilmese de yaş farkı, kullanılan yöntem ve kuşak farkından kaynaklanan iletişim tarzına bağlı olarak öğretmen-öğrenci ilişkisi istenilir düzeye çıkamamıştır. Bu nedenle aslında hem akademik olarak, hem de ahlaken iyi seviyede olan öğrencilerle verimli bir ders işlenememiştir.

Yapılan çalışma ile beş okulun beşinde de farklı bir tablonun ve öğretmen-öğrenci ilişkisinin ortaya çıktığı rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, en iyi “her yiğidin yoğurt yiyişi farklıdır” sözüyle özetlenebilir. Tüm bu sonuçlardan hareketle şunlar söylenebilir: Resmi program, kullanılacak yöntem, öğretmen-öğrenci ilişkisinin hangi ilkelere ve esaslara göre olması gerektiğine dair ölçüler belirleyebilir. Ancak kâğıt üzerinde belirlenen ilkelerin eği-

tim-öğretim ortamlarına aynen aktarılması neredeyse mümkün değildir. Bunun hem öğretmene, hem de öğrencilere bakan tarafları vardır. Gözlemler, başarı seviyesine bağlı olarak öğrencilerin davranış ve üslup bakımından daha tutarlı ve nazik olabildiklerini ortaya koymaktadır. Bu vakta öğretmenlerin öğrencilere yaklaşımlarını da etkilemektedir. Örneğin Teknik ve Anadolu Liselerinde öğretmenler, öğrencilerle ilgili oluşan olumsuz kanaatlerine bağlı olarak öğrencilere mesafeli olmayı gerekli görmüşlerdir. Bu da istenilen iletişim ve etkileşimi engellemiştir. İletişim kuran taraflardan öğretmenle ilgi faktörler ise, yaş, cinsiyet ve iletişim becerisi olarak tezahür etmiştir. Kız Meslek Lisesinde öğretmenin genç ve bayan oluşu öğrenciler tarafından olumlu olarak algılanmıştır. Ancak genç ve tecrübesiz oluşu, hem ilişkilerde, hem de iyi bir sınıf ortamının oluşmasında negatif bir unsur olmuştur. Diğer taraftan Teknik ve Fen Liselerinde öğretmenlerin yaşlı olarak algılanması iyi bir iletişimin önünde engel olarak zikredilmiştir. Kuşak farkı, yeni nesli anlayamamak ve öğrencileri derse katamamak şeklinde ortaya çıkan bu durum, ileri yaşta öğretmen olmanın eğitim-öğretim ortamına olumsuz yansımalarını göstermektedir. Öğretmen Lisesinde ise, başarı seviyesi yüksek, gelecek kaygısı taşıyan ve ahlaken iyi seviyede olan öğrenciler ile iletişim becerilerine sahip, işini ve öğrenciyi seven, karşısındaki kitlenin içinde bulunduğu dönemi ve özelliklerini iyi bilen, alanına hâkim bir öğretmenin oluşturduğu oldukça başarılı ve etkili bir eğitim-öğretim ortamı gözlemlenmiştir. Tüm bunlar, iyi bir eğitim öğretim için en başta iyi bir öğretmenin gerekli olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Araştırma ile elde edilen bulgulardan hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

1- Öğretmenlerin alana hâkimiyetleri kadar iletişim becerilerine sahip olmaları ve muhatap olacakları yaş grubunun özelliklerini bilmeleri önemsenmelidir.

2- Öğretmenlik becerisi, gerekli uygulamalarla öğretmenlik öncesinde kazandırılmalı, öğretmenlik sonrasında ise hizmet içi eğitimlerle devam ettirilmelidir.

3- Öğretmen kişiliğinin ve öğrencilerle ilgili kanaatin sınıfa ve öğrenci-öğretmen ilişkisine yansımalarının çok önemli olduğu bilincinden hareketle, öğretmen adaylarının sabırlı olmak, sevgi ve saygıyı iletişimde canlı tutabilmek, iletişim problemlerini yönetebilmek ve sınıf hâkimiyetini profesyonelce tesis edebilmek açısından yeterli hale getirilmesi öncelenmelidir.

4- Kız Meslek Liselerine bayan öğretmenlerin atanmasına özen gösterilmelidir.

5- Başarı seviyesi çok düşük okullar ile başarı seviyesi çok yüksek okullara öğrencilerle etkili iletişim kurabilecek donanımlı, ilgili ve öğrencilerin hayatlarına dokunabilecek öğretmenlerin atanmasına dikkat edilmelidir.

6- İleri yaşta olan öğretmenlerle öğrenciler istenilir düzeyde iletişim kuramamakta ya da kurmaktan kaçınmaktadır. Özellikle ergenler, genç ve orta yaştaki öğretmenlerle daha iyi iletişim kurmaktadır. Bu nedenle, mümkünse, ileri yaştaki DKAB dersi öğretmenlerinin ortaöğretimden ziyade ortaokullarda görev alması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Hayrettin. "Öğretmen Özelliklerinin Öğretim Sürecine Etkisi", *Yaşadıkça Eğitim*, 6 (1989): 43-52.
- Aydın, Ayhan. *Sınıf Yönetimi*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2013.
- Çalık, Temel. "Sınıf Yönetimi ve Özellikleri". *Sınıf Yönetimi*, Ed. L. Küçükahmet, 1-11. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. 2004.
- Çelikten, Mustafa. Şanal, Mustafa ve Yeni, Yeliz. "Öğretmenlik Mesleği ve Özellikleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19/2 (2005): 217.
- Deniz, Ümit ve Kesicioğlu, Oğuz Serdar. "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Kişilik Özelliklerinin Bazı Değişkenlerle İlişkinin İncelenmesi", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13/2 (2012): 2.
- Gündüz, Bülent. "Öğretmenlerde Akılcı Olmayan İnançların Kişisel Ve Mesleki Değişkenlere Göre İncelenmesi", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 7/11 (2006): 76.
- Karagözoğlu, Galip. "Yükseköğretime Geçişte Öğretmenlik Mesleğine Yönelme" *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* (1987): 34.
- Kavcar, Cahit. "Yüksek Öğretmen Okullarının Öğretmen Yetiştirmedeki Yeri", *Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Teknik Eğitim Fakültesi, Mesleki Eğitim Fakültesi Öğretmen Yetiştiren Kurumların Dünyü Bugünü Geleceği Sempozyumu* (Ankara: Haziran 1987): 39.
- Öncü, Hüseyin. *Motivasyon (Güdüleme)*. *Sınıf Yönetimi*, Ed. L. Küçükahmet, 167-188. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. 2004.
- Şişman, Mehmet. *Sınıf Yönetimi ve Disiplin Modelleri*, *Sınıf Yönetimi*, Ed. M. Şişman ve S. Turan, 21-40. Ankara: Pegem Akademi. 2015.
- Turan, Selahattin. "Sınıf Yönetiminin Temelleri", *Sınıf Yönetimi*, Ed. M. Şişman ve S. Turan, 1-19. Ankara: Pegem Akademi. 2015.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık. 2013.
- Yücel, Cemil ve Gülveren Hakan. *Sınıfta Öğrencilerin Motivasyonu*, Ed. M. Şişman ve S. Turan, 113-131. Ankara: Pegem Akademi. 2015.